

Β΄ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

ΑΙΤΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ

ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ

ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΕΙΡΗΝΗ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ & ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

ΚΕΙΜΕΝΟ-ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ:

Ανχης (ΠΒ) Ιωάννης Γεμενετζής, Ιστορικός



Η σύμπληξη του ενιαίου βαλκανικού μετώπου κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο εξασφάλιζε τις βασικές προϋποθέσεις για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού από τη

χερσόνησο του Αίμου, αλλά και περιείχε τα σπέρματα νέων διαφορών και ανταγωνισμών στους κόλπους των ίδιων των σύμμαχων κρατών. Με τη λήξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου ανέκυψαν προβλήματα ιδιαίτερα μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας σχετικά με τη διανομή των εδαφών που απελευθερώθηκαν.

ΑΙΤΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ

Το δίκτυο των διμερών συμφωνιών του 1912, όχι μόνο δεν κάλυπτε το ευρύ φάσμα των αντιγνωμιών ανάμεσα στη Βουλγαρία, τη Σερβία και την Ελλάδα, αλλά και αποδεικνυόταν στην πράξη ανίκανο να διασφαλίσει ακόμα και την εφαρμογή των συμφωνηθέντων όρων. Στη Συνθήκη συμμαχίας μεταξύ Σερβίας και Βουλγαρίας που υπογράφηκε το Φεβρουάριο του 1912, είχε προβλεφθεί η διανομή των εδαφών που θα απελευθερώνονταν, ενώ στη Συνθήκη αμυντικής συμμαχίας μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας στις 16 Μαΐου 1912 δεν υπήρχε καμιά σχετική διάταξη. Η θετική εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων για τα βαλκανικά έθνη ήταν αρκετή για να δημιουργήσει τετελεσμένα γεγονότα, τα οποία βάρυναν στη διαμόρφωση των διπλωματικών εξελίξεων περισσότερο από τα συμβατικά κείμενα. Παράλληλα, ο καθοριστικός ρόλος της Ρωσίας στην κρίσιμη φάση της διαβαλκανικής προσεγγίσεως είχε σοβαρά υποτιμηθεί μετά την κατίσχυση των βαλκανικών κρατών και τη διεθνοποίηση των βαλκανικών ζητημάτων.

Κατά τη διάρκεια ακόμα του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, άρχισαν οι προστριβές μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, ιδιαίτερα μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό. Σε όλη τη διάρκεια αλλά και μετά την λήξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, η βουλγαρική πλευρά δημιούργησε πολλά επεισόδια που αποτέλεσαν τις αφορμές για την έναρξη του Β΄ Βαλκανικού πολέμου. Ενδεικτικά, αναφέρονται το επεισόδιο στο 14^ο χιλιόμετρο της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης

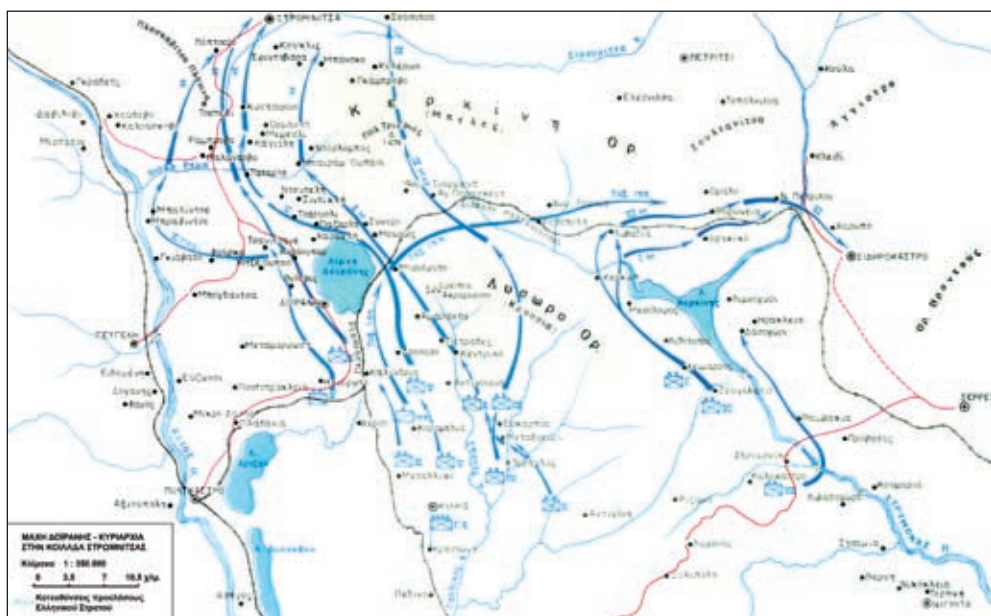
- Αλεξανδρουπόλεως, τα γεγονότα της Αριδαίας, οι συμπλοκές στην Νιγρίτα και οι συμπλοκές του Παγγαίου¹.

Στα τέλη Ιανουαρίου του 1913, ο Έλληνας πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, επιθυμώντας να τεθεί τέρμα στις συνεχείς προστριβές, συναντήθηκε στη Θεσσαλονίκη με τον βούλγαρο αντιπρόσωπο Στρατηγό Χεσαπήεφ και προσπάθησε να διακανονίσει φιλικά το ζήτημα των εδαφικών διαφορών μεταξύ των δύο χωρών, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Ακολούθησαν νέες διπλωματικές επαφές και τελικά οι δύο κυβερνήσεις αποφάσισαν να ορίσουν μια μικτή επιτροπή για την επίλυση των διαφορών τους. Η επιτροπή αυτή συνεδρίασε για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη στις 30 Μαρτίου του 1913, εξαιτίας όμως των ριζικών διαφορών μεταξύ των δύο αντιπροσωπειών, διεκόπησαν οι συνεδριάσεις λίγες μέρες αργότερα, χωρίς να επιτευχθεί οποιαδήποτε συμφωνία².

Η Ελλάδα από την πρώτη στιγμή της κηρύξεως του πολέμου κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επιζήτησε να συνεννοηθεί με τους συμμάχους της, για τη δίκαιη διανομή των απελευθερωμένων εδαφών. Η Βουλγαρία, όμως, που οραματιζόταν τη δημιουργία της «Μεγάλης Βουλγαρίας» της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (1878), έδειξε απροθυμία πάνω στο συγκεκριμένο θέμα. Την ίδια τακτική τήρησε η Βουλγαρία και προς την απαίτηση της Σερβίας να αναθεωρηθεί η Συνθήκη του 1912 με την οποία είχαν ρυθμίσει τα μεταξύ τους εδαφικά ζητήματα. Απότοκο γεγονός των παραπάνω ήταν η Συνθήκη συμμαχίας μεταξύ Ελλά-

¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, «Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων, 1912-1913», Αθήνα, 1987, σελ. 193-200.

² Αρχείο ΔΙΣ, Φ 1699Β/Α, σελ. 107.



Σχεδιάγραμμα 1: Μάχη Κιλκίς - Λαχανά

δας και Σερβίας στις 19 Μαΐου στη Θεσσαλονίκη. Με τη Συνθήκη αυτή καθώς και με τη στρατιωτική Σύμβαση συναπτόταν δεκαετής αμυντική συμμαχία μεταξύ Ελλάδας και Σερβίας οι οποίες ενωμένες θα αντιμετώπιζαν τις υπερβολικές εδαφικές απαιτήσεις της Βουλγαρίας. Η Ελλάδα στην προσπάθειά της να αποφύγει ένα νέο Βαλκανικό πόλεμο ζήτησε και πέτυχε τη ρωσική διαιτησία. Οι Ρώσοι άρχισαν να φοβούνται ότι μια μεγάλη και ισχυρή Βουλγαρία δεν θα ήταν υπάκουη στα κελεύσματά της. Έτσι, αποφάσισαν να στηρίξουν την ελληνο-σερβική συμμαχία και ανέλαβαν το ρόλο του διαιτητή.

Συνοψίζοντας, τα κυριότερα αίτια του Β' Βαλκανικού πολέμου ήταν:

➔ Οι διεκδικήσεις των σύμμαχων κρατών του Α' Βαλκανικού Πολέμου, Ελλάδας, Σερβίας και Βουλγαρίας, για τη διανομή των απελευθερούμενων από τους Τούρκους εδαφών της βαλκανικής χερσονήσου.

➔ Η επεκτατική πολιτική της Βουλγαρίας που απέβλεπε στην ενσωμάτωση ολόκληρης σχεδόν της Μακεδονίας, σε συνδυασμό με την υπερεκτίμηση των δυνάμεών της σε σχέση με τους αντιπάλους της.

➔ Οι επεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων στη διανομή των κατακτηθέντων εδαφών, ανάλογα με τα απώτερα συμφέροντά τους στο χώρο της Βαλκανικής.

ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΛΛΑΔΑΣ

Αναμφίβολα ο βουλγαρικός στρατός ήταν ισχυρότερος καθώς διέθετε 12 Μεραρχίες Πεζικού, 1 Μεραρχία και 1 Ταξιαρχία Ιππικού, που είχαν συγκροτηθεί σε 5 Στρατιές. Ο ελληνικός στρατός διέθετε 8 Μεραρχίες Πεζικού και 1 Ταξιαρχία Ιππικού. Τέλος, ο σερβικός στρατός διέθετε 10 Μεραρχίες Πεζικού και 1 Μεραρχία Ιππικού, οργανωμένες σε 3 Στρατιές. Το θέατρο επιχειρήσεων είχε την εξής



Σχεδιάγραμμα 2: Μάχη Δοϊράνης - Κυριαρχία στην Κοιλάδα Στρώμητιςας

γεωγραφική περίμετρο: περιοχή Αξιού - Μοράβας - παραδουνάβια περιοχή Δοβρουτσάς - Τσατάλτζα - Παγγαίο όρος - περιοχή Θεσσαλονίκης. Μέσα σε αυτή την ευρύτερη περιοχή, το ελληνοβουλγαρικό θέατρο επιχειρήσεων εκτεινόταν από τον Αξίο ποταμό μέχρι την κοιλάδα του Νέστου ποταμού.

Τη νύκτα 16/17 Ιουνίου 1913, η Βουλγαρία, χωρίς αιτία και χωρίς επίσημη κήρυξη πολέμου, διέταξε αιφνιδιαστική ταυτόχρονη επίθεση εναντίον των ελληνικών δυνάμεων στο Παγγαίο όρος και στη Νιγρίτα και εναντίον των σερβικών δυνάμεων στη Γευγελή και στο Ιστίπ. Η κύρια επιθετική ενέργεια των Βουλγάρων στην περιοχή του Παγγαίου όρους εκδηλώθηκε από τη 2^η Βουλγαρική Στρατιά. Η υπόψη Στρατιά διέθετε δύο Μεραρχί-

ες και τρεις Ταξιαρχίες Πεζικού υπό τον Στρατηγό Ιβάνωφ. Μετά από σύντομη προπαρασκευή του πυροβολικού, φάλαγγες πεζικού παραβίασαν τη γραμμή διαχωρίσεως και κινήθηκαν προς τις Ελευθέρες και την κοιλάδα της Μουσθένης. Οι βουλγαρικές δυνάμεις κατέλαβαν το πρωί της 17^{ης} Ιουνίου 1913 το λιμάνι των Ελευθερών. Τα ελληνικά τμήματα της περιοχής Παγγαίου επιβραδύνοντας τον εχθρό πέρασαν τον Στρυμόνα ποταμό, συνενώθηκαν με το 20^ο Σύνταγμα της VII Μεραρχίας και συμπύχθηκαν, τελικά, στο χωριό Βρασνά. Το 21^ο Σύνταγμα της VII Μεραρχίας που βρισκόταν στην περιοχή της Νιγρίτας συμπύχθηκε στα νότια υψώματα της Αρέθουσας, όπου και εγκαταστάθηκε αμυντικά. Παράλληλα, η I Μεραρχία μετά τη Βουλγαρική επίθεση

συμπύχθηκε στην αμυντική τοποθεσία μεταξύ των λιμνών Λαγκαδά και Βόλβης. Στον τομέα της Χ Μεραρχίας, βόρεια του Πολυκάστρου, οι βουλγαρικές δυνάμεις κατάφεραν να αιχμαλωτίσουν τον ελληνικό λόχο προκαλύψεως στο χωριό Κάστρο και συνεχίζοντας την προέλασή τους να καταλάβουν το χωριό Πευκόδασος. Συγχρόνως, οι Βούλγαροι κατάφεραν να καταλάβουν άθικτη τη γέφυρα του Αξιού ποταμού, ανατολικά της Γευγελής και να προωθηθούν μέχρι τη Γευγελή. Κατόπιν των παραπάνω γεγονότων, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε την ανάληψη γενικής επιθέσεως. Το Γενικό Στρατηγείο διέταξε την προέλαση των ελληνικών Μεραρχιών από τις 19 Ιουνίου. Η έναρξη του πολέμου ανακοινώθηκε επίσημα στις 21 Ιουνίου 1913³.

Η 2^η βουλγαρική στρατιά επέλεξε ως αμυντική τοποθεσία την περιοχή Κιλκίς - Λαχανά όπου και εγκατέστησε τον όγκο των δυνάμεών της⁴. Η επιθετική ενέργεια των ελληνικών Μεραρχιών εκδηλώθηκε με σφοδρότητα σε ολόκληρη τη γραμμή του μετώπου της τοποθεσίας Κιλκίς - Λαχανά στις 20 Ιουνίου 1913. Οι II, III, IV και V Μεραρχίες επιτέθηκαν εναντίον του Κιλκίς και οι I και VI Μεραρχίες εναντίον του Ξυλόπολης και Λαχανά. Η VII Μεραρχία συνέχισε την προέλασή της προς τη Νιγρίτα και η Χ προς την Καλίνδρια. Η όλη προσπάθεια των ελληνικών δυνάμεων γινόταν κάτω από πυκνά βουλγαρικά πυρά, τα οποία, σε συνδυασμό με το πεδινό του

εδάφους, ήταν ιδιαίτερος αποτελεσματικά. Το Γενικό Στρατηγείο ανησυχώντας για τη βραδύτητα των εξελίξεων διέταξε τις Μεραρχίες που ενεργούσαν προς το Κιλκίς να εκτελέσουν νυκτερινή επίθεση. Λόγω έλλειψης συντονισμού, η νυκτερινή επίθεση εκτελέστηκε μόνο από τη II Μεραρχία, ενώ οι III, VI και V Μεραρχίες επιτέθηκαν εναντίον του Κιλκίς το πρωί της 21^{ης} Ιουνίου 1913 και, αφού απελευθέρωσαν την πόλη, καταδίωξαν τις εχθρικές δυνάμεις. Την ίδια μέρα, οι I και VI Μεραρχίες κατέλαβαν το Λαχανά⁵. Οι απώλειες του ελληνικού στρατού στον τριήμερο αυτό αγώνα ήταν ιδιαίτερα μεγάλες, 8.828 νεκροί και τραυματίες⁶.

Στις 23 Ιουνίου 1913, οι ελληνικές δυνάμεις συνέχισαν την προέλασή τους προς τα βόρεια σύμφωνα με τις διαταγές του Γενικού Στρατηγείου. Οι Χ και III Μεραρχίες επιτέθηκαν εναντίον των βουλγαρικών δυνάμεων στα υψώματα της Δοϊράνης και κατάφεραν μέχρι τις μεσημβρινές ώρες να καταλάβουν τον σιδηροδρομικό σταθμό και την πόλη της Δοϊράνης. Οι υπόλοιπες ελληνικές δυνάμεις συνέχισαν την προέλασή τους και μετά την κατάληψη του όρους Δύσωρο, ο όγκος τους προωθήθηκε στην ευρύτερη περιοχή της Δοϊράνης και στην κοιλάδα του Στρυμόνα ποταμού. Στις 24 Ιουνίου 1913, το Γενικό Στρατηγείο μεταστάθμευσε στο σιδηροδρομικό σταθμό Δοϊράνης και διέταξε τη συνέχιση της προέλασης προς Βορρά

³ Το διάγγελμα του Βασιλιά αναγνώστηκε στη Βουλή από τον πρωθυπουργό της χώρας και δημοσιεύτηκε την ίδια ημέρα στην εφημερίδα της κυβερνήσεως.

⁴ Η III Μεραρχία υπό τον Υποστράτηγο Σαράφωφ στο Κιλκίς, η I/Χ Ταξιαρχία υπό τον Συνταγματάρχη Πέτεφ στο Λαχανά, μία ανεξάρτητη Ταξιαρχία υπό τον Συνταγματάρχη Πετρώφ στον Στρυμονικό και το 10^ο Σύνταγμα Ιππικού στην περιοχή Ξυλόπολη - Λαχανά. Τις παραπάνω δυνάμεις ενίσχυαν στις 20 Ιουνίου μια Ταξιαρχία υπό τον Συνταγματάρχη Ιβάνωφ που μεταφέρθηκε από την περιοχή Παγγαίου.

⁵ Μάχη Κιλκίς - Λαχανά, Σχεδιάγραμμα 1.

⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, «Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων, 1912-1913», Αθήνα, 1987, σελ.223.



Κωνσταντίνος και Βενιζέλος μελετούν τους όρους της ανακωχής λίγο πριν την έναρξη των συνομιλιών στο Βουκουρέστι, αποτέλεσμα των οποίων ήταν η υπογραφή της ομώνυμης Συνθήκης με την οποία τερματίστηκε ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος.

και, αφού καταλάβουν το όρος Κερκίνη, να συνεχίσουν προς την κοιλάδα της Στρώμιτσας. Παράλληλα με την προέλαση του στρατού, ο ελληνικός στόλος απέκλεισε επιμελώς τα παράλια από την Ηρακλίτσα μέχρι τις εκβολές του ποταμού Έβρου⁷.

Στις 25 Ιουνίου 1913, οι ελληνικές μεραρχίες υλοποιώντας τις διαταγές κατάφεραν να καταλάβουν το όρος Κερκίνη και κινήθηκαν προς την κοιλάδα της Στρώμιτσας, ενώ οι βουλγαρικές δυνάμεις συνέχισαν να συμπύσσονται. Η III Μεραρχία το πρωί της 26^{ης} Ιουνίου, κατόπιν υποχωρήσεων των βουλγαρικών τμημάτων, κατέλαβε την πόλη της Στρώ-



1. Έλληνας τυφεκιοφόρος με τη στολή που ήταν σε χρήση ως ο 1908. 2. Βούλγαρος αξιωματικός του πυροβολικού. Είναι εμφανής η ομοιότητα της στολής του με την αντίστοιχη ρωσική. 3. Έλληνας Εύζωνας της Ανακτορικής Φρουράς. 4. Σέρβος ιππέας.

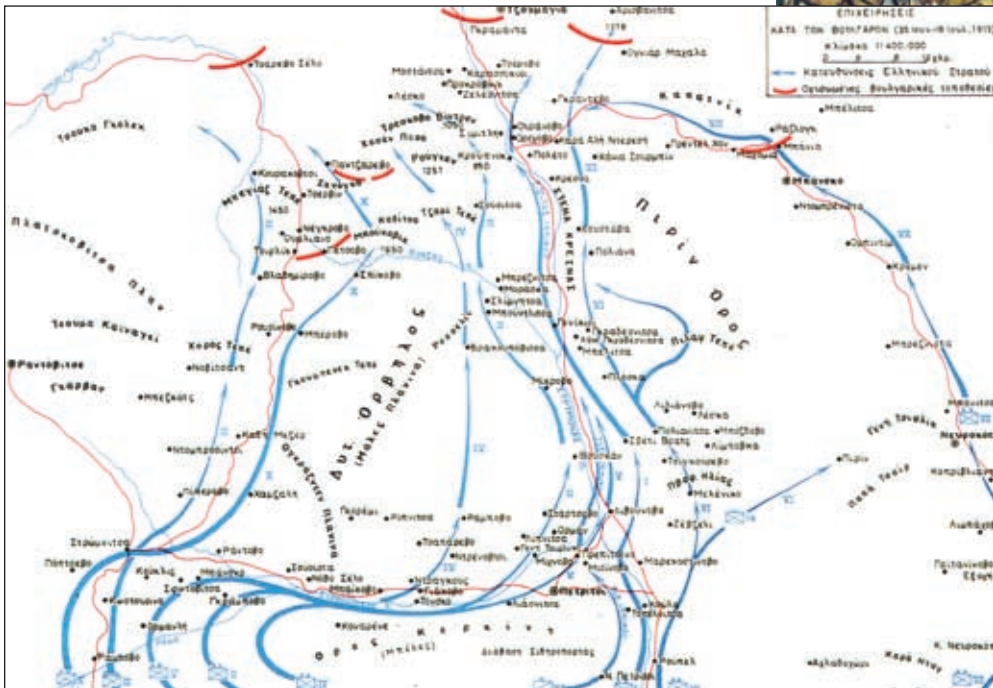
⁷ Μάχη Δοϊράνης, Σχεδιάγραμμα 2.

μνιτσα⁸. Στο δεξιό του μετώπου, μετά από συντονισμένες προσπάθειες της I Μεραρχίας και της Ταξιαρχίας Ιππικού, καταλήφθηκε στις 27 Ιουνίου 1913 το Ν. Πετρίτσι. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας, η VI μεραρχία πέρασε τον Στρυμόνα ποταμό και κατέλαβε το Σιδηρόκαστρο, το οποίο είχαν εγκαταλείψει οι Βούλγαροι αφού προηγουμένως το λεηλάτησαν και κατάσφαξαν το Μητροπολίτη και 100 Έλληνες προκρίτους⁹. Στις 26 Ιουνίου 1913, ο ελληνικός στόλος απελευθέρωσε με άγημα του αντιτορπιλικού «Δόξα» την πόλη της Καβάλας, την οποία είχαν εγκαταλείψει οι Βούλγαροι, παίρνοντας μαζί τους ως ομήρους το Μητροπολίτη και 30 προκρίτους¹⁰.

Το Γενικό Στρατηγείο που βρισκόταν ακόμα στο σιδηροδρομικό σταθμό της Δοϊράνης, έλαβε πληροφορίες ότι ο σερβικός στρατός είχε σημειώσει σημαντικές επιτυχίες στην περιοχή του Ιστίπ, και ζητούσε τη συνδρομή των ελληνικών δυνάμεων στη Δούπιτσα (βόρεια της Τζουμαγιάς) και ότι η Ρουμανία θα κήρυσσε



⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ 1699β/Α, υπ' αριθ.1101, σελ. 837.
⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ 1699β/Α, υπ' αριθ.1123β, σελ. 846.
¹⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ 1699β/Α, υπ' αριθ.1073-1077, σελ. 828-830.



Σχεδιάγραμμα 3: Επιχειρήσεις κατά των Βουλγάρων (25 Ιουνίου-13 Ιουλίου 1913)



τον πόλεμο κατά της Βουλγαρίας στις 28 Ιουνίου 1913¹¹. Ταυτόχρονα, αντιπρόσωποι των Αρχών των Σερρών ζητούσαν την άμεση αποστολή στρατιωτικών δυνάμεων στις Σέρρες που κινδύνευαν από τη συνεχή δράση των βούλγαρων κομιτατζήδων¹². Κατόπιν των παραπάνω πληροφοριών, διατάχθηκαν οι ελληνικές δυνάμεις που βρίσκονταν στην κοιλάδα της Στρώμνιτσας να συνεχίσουν ακάθεκτα την καταδίωξη των βουλγάρων που

υποχωρούσαν προς το βορρά και η VII Μεραρχία να κινηθεί ανατολικά για να καταλάβει τις Σέρρες και τη Δράμα. Από τις 29 Ιουνίου, οι ελληνικές δυνάμεις κατανεμήθηκαν σε τρεις ομάδες. Οι III και X Μεραρχίες στα αριστερά του μετώπου με αποστολή να προελάσουν προς το Πέτσοβο στην κοιλάδα του Μπρεγκαλνίτσα ποταμού, οι I, II, IV, V, VI Μεραρχίες και η Ταξιαρχία Ιππικού στο κέντρο με αποστολή να προελάσουν κατά μήκος της κοιλάδας

¹¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ 1699β/Α, υπ' αριθ. 1147-1148, σελ. 857.

¹² ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ 1699β/Α, υπ' αριθ. 1116α, σελ. 843.

του Στρυμόνα ποταμού προς την Τζουμαγιά και η VII Μεραρχία στο δεξιό με αποστολή να προελάσει προς το Νευροκόπι και να απελευθερώσει τη Δράμα.

Στις 28 Ιουνίου 1913, η VII Μεραρχία απελευθέρωσε την πόλη των Σερρών και συνέχισε την προέλασή της προς το Νευροκόπι, ενώ απέστειλε ένα απόσπασμα συντάγματος προς τη Δράμα. Το υπόψη απόσπασμα κατάφερε να απελευθερώσει τη Δράμα και να αποτρέψει την πυρπόλησή της στις 30 Ιουνίου 1913, δεν κατάφερε, όμως, να αποτρέψει την πυρπόληση και τις σφαγές στο Δοξάτο. Μέχρι τις 5 Ιουλίου 1913, η Μεραρχία μετά από σκληρή μάχη στην Κοπρίβλιανη απελευθέρωσε το Νευροκόπι και συνεχίζοντας την καταδίωξη κατέλαβε χωρίς αντίσταση στις 10 Ιουλίου το Μπάνσκο. Παράλληλα, στο αριστερό του μετώπου, μέχρι τις 6 Ιουλίου, η III Μεραρχία κατάφερε να περάσει τον Μπρεγκαλνίτσα ποταμό και να καταλάβει τα υψώματα Μπεγιάζ Τεπέ, ενώ η X Μεραρχία κατέλαβε το Πέτσοβο. Στο κέντρο, οι Μεραρχίες συνέχισαν την προέλασή τους στην κοιλάδα του Στρυμόνα και κατέλαβαν μέχρι τις 11 Ιουλίου τα στενά της Κρέσνας. Ταυτόχρονα, η VIII Μεραρχία συμπλήρωσε τη συγκέντρωσή της στην Καβάλα και διατάχθηκε να προελάσει προς τα ανατολικά, για να απελευθερώσει την υπόλοιπη Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη.

Στο μεταξύ, ο Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος ενημέρωσε τον Αρχιστράτηγο Βασιλιά Κωνσταντίνο ότι η Ρωσία ζητούσε επιμόνως τον τερματισμό του πολέμου και τη σύναψη ανακωχής. Ανακωχή, την οποία δεχόταν η Ρουμανία, πιθανώς και η Σερβία, και εισηγούνταν ο Έλληνας πρω-

θυπουργός να αποδεχτεί και η Ελλάδα. Ο Αρχιστράτηγος όμως αρνήθηκε τη συνολόγηση ανακωχής, επιδιώκοντας την πληρέστερη στρατιωτική επιβολή επί της Βουλγαρίας με τη συνέχιση των επιχειρήσεων μέχρι την υπογραφή της προκαταρκτικής Συνθήκης ειρήνης¹³.

Οι Βούλγαροι εκμεταλλεόμενοι την αναστολή της σερβικής επίθεσης ενίσχυσαν τη 2^η Στρατιά και εγκαταστάθηκαν αμυντικά στην τοποθεσία Χασάν Πασά - Βίντρεν - Ουράνοβο - Υψ. 1.378, η οποία κάλυπτε την περιοχή της Τζουμαγιάς. Ο ελληνικός στρατός αναπτύχθηκε βόρεια των στενών Κρέσνας, με την III Μεραρχία στο ύψωμα Μπεγιάζ Τεπέ, τη X στα υψώματα Ζανόγκα, την IV στο ύψωμα Ρούγκεν, τη II στο χωριό Σούσιτσα, την I νότια του Σιμιτλή, την VI στο χωριό Χουστάβα και την VII στο Μπάνσκο. Η V Μεραρχία και η Ταξιαρχία Ιππικού παρέμειναν στα στενά της Κρέσνας, ενώ η VIII Μεραρχία άρχισε την προέλασή της προς τη Δυτική Θράκη. Παρόλο που η τακτική κατάσταση ήταν ιδιαίτερα δύσκολη για τις ελληνικές δυνάμεις, λόγω έλλειψης πυροβολικού και προβλημάτων ανεφοδιασμού, επιτέθηκαν στις 12 Ιουλίου εναντίον των βουλγαρικών θέσεων εκμεταλλεόμενοι τη μεγάλη φθορά και την ηθική κατάπτωση των βουλγαρικών δυνάμεων. Στην επίθεση αυτή έλαβαν μέρος κυρίως οι Μεραρχίες του κέντρου, καθώς οι Μεραρχίες του τμήματος Στρατιάς αριστερού (III, X,IV) παρέμειναν καθηλωμένες στις θέσεις τους. Στη Δυτική Θράκη, η VIII Μεραρχία απελευθέρωσε την Ξάνθη χωρίς αγώνα. Παράλληλα, αγήματα του στόλου απελευθέρωσαν την Αλεξανδρούπολη.

¹³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ 1699β/Α, υπ' αριθ.1524,1525, σελ. 992.



1. Ρουμάνος κυνηγός. 2. Αξιωματικός του Αλβανικού Στρατού. Η Αλβανία ιδρύθηκε το 1913 με εισήγηση των Μεγάλων Δυνάμεων και κυρίως της Ιταλίας. 3. Μαυροβούνιος Εθνοφρουρός. Φέρει την παραδοσιακή ενδυμασία της πατρίδας του.

Στις 13 Ιουλίου, οι ελληνικές δυνάμεις συνέχισαν την επίθεσή τους κατά της οργανωμένης τοποθεσίας Σιμιτλή. Οι IV και II Μερραρχίες επιτέθηκαν κατά του υψώματος Βίντρεν και κατάφεραν μέχρι τη νύκτα να το καταλάβουν. Οι I και V Μερραρχίες επιτέθηκαν εναντίον του Σιμιτλή και μετά από σφοδρό αγώνα κατάφεραν να το καταλάβουν τρέποντας ουσιαστικά σε φυγή τους Βουλγάρους, οι οποίοι εγκατέλειψαν άφθονο πολεμικό υλικό¹⁴. Στις 14 Ιουλίου, οι ελληνικές δυνάμεις συνέχι-



¹⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ 1699β/Α, υπ' αριθ.1620, σελ. 1013-1032.



Έλη ιππικού με τον αξιωματικό επικεφαλής προχωρεί σε ανίχνευση του εχθρού.

σαν τον αγώνα σε ολόκληρο το μέτωπο, χωρίς όμως να καταφέρουν το επιδιωκόμενο αποφασιστικό πλήγμα στις βουλγαρικές δυνάμεις. Στις 15 Ιουλίου, και ενώ τα ελληνικά στρατεύματα συνέχιζαν την επίθεση κατά του υψώματος Χασάν Πασά και καταλάμβαναν τη γραμμή Τσέροβο, ύψωμα 1.378, εκδηλώθηκε αιφνιδιαστικά βουλγαρικός επιθετικός ελιγμός κατά των δύο άκρων της ελληνικής διατάξεως.

Το βουλγαρικό Γενικό Επιτελείο μετέφερε δυνάμεις από το σερβοβουλγαρικό μέτωπο και ενίσχυσε τη 2^η Στρατιά με ισχυρές δυνάμεις. Η αντεπίθεση των βουλγαρικών δυνάμεων εκδηλώθηκε ταυτόχρονα κατά των δύο άκρων της ελληνικής

διάταξης, προς Μαχομία και Πέτσοβο, με επιδίωξη να απειλήσουν τα νώτα και τις συγκοινωνίες του ελληνικού στρατού. Ήταν ένας αιφνιδιασμός για τις ελληνικές δυνάμεις και προς στιγμή η κατάσταση παρουσιάστηκε απειλητική, ύστερα όμως από τριήμερο σκληρό αγώνα, ο ελληνικός στρατός ήταν και πάλι κύριος του πεδίου της μάχης. Στην κατεύθυνση της Μαχομίας η βουλγαρική αντεπίθεση δε σημείωσε επιτυχία, καθώς η VII Μεραρχία αμύνθηκε σθεναρά παρόλο που αντιμετώπιζε υπέρτερες δυνάμεις¹⁵. Στην κατεύθυνση προς Πέτσοβο, αρχικά οι Βούλγαροι υποχρέωσαν τις III και X ελληνικές Μεραρχίες να συμπυκθούν σε μικρό βάθος στη

¹⁵ Επιχειρήσεις κατά των Βουλγάρων, Σχεδιάγραμμα 3.



γραμμή των υψωμάτων Μπούκοβικ - Καδίτσα. Το ελληνικό Γενικό Στρατηγείο διαβλέποντας τη σοβαρή απειλή που δημιουργούνταν για τα νώτα των ελληνικών δυνάμεων από την περιοχή του Πεσόβου, διέταξε τις II και IV Μεραρχίες¹⁶ να επιτεθούν κατά του υψώματος Χασάν Πασά, για να συνδράμουν τον αγώνα των III και X Μεραρχιών. Κατά το διήμερο 16 και 17 Ιουλίου, οι βουλγαρικές επιθέσεις συνεχίστηκαν με αμείωτη ένταση.

Το απόγευμα της 17^{ης} Ιουλίου άρχισε να εξασθενεί η πίεση των Βουλγάρων, απόρροια των αλληπάλληλων αποτυχιών και των σοβαρών απωλειών τους, αλλά και του κινδύνου να αποκοπούν από την απειλητική προέλαση του τμήματος Στρατιάς Μοσχοπούλου¹⁷. Οι βουλγαρικές δυνάμεις εγκατέλειψαν κάθε παραπέρα προσπάθεια και υποχώρησαν προς τα βόρεια. Ο βουλγαρικός επιθετικός ελιγμός είχε αποτύχει και τα πλευρά της ελληνικής διάταξης είχαν εξασφαλιστεί. Στις 18 Ιουλίου

1913, συμφωνήθηκε πενθήμερη ανακωχή και κατάπαυση των εχθροπραξιών μεταξύ των εμπόλεμων¹⁸.

Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος χαρακτηρίζεται για τη βραχύτητά του αλλά και για τη σκληρότητα των μαχών του. Οι συνολικές απώλειες του ελληνικού στρατού κατά τον πόλεμο αυτό ήταν 29.698 άτομα. Αναλυτικότερα, 164 νεκροί αξιωματικοί και 294 τραυματίες, 5.687 νεκροί οπλίτες και 23.553 τραυματίες, 580 παγόπληκτοι και 188 αγνοούμενοι. Στις παραπάνω απώλειες δεν περιλαμβάνονται οι αποβίωσαντες και οι ασθενείς (απώλειες μη μάχης)¹⁹. Οι απώλειες των Σέρβων υπολογίζονται περίπου στις 41.000, των Μαυροβουνίων στις 1.200 και των Βουλγάρων στις 83.000²⁰.

ΕΙΡΗΝΗ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ

Σύναψη Ανακωχής (18 Ιουλίου 1913)

Η Ρωσία παρόλο που απέτυχε να αποτρέψει τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο δε σπάτησε να επιδιώκει τον τερματισμό του ιδιαίτερα μετά τις πρώτες ήττες του βουλγαρικού στρατού. Παράλληλα η Ρουμανία και η Αυστρία έκαναν διαβήματα για την κατάπαυση των εχθροπραξιών. Στις 13 Ιουλίου 1913 η Αυστρία συνέστησε ανακωχή και διεξαγωγή διαπραγματεύσεων στο Βουκουρέστι για την υπογραφή Συνθήκης ειρήνης. Οι εμπόλεμοι αποδέχτηκαν τη σύσταση της Αυστρίας για διεξαγωγή διαπραγματεύσεων χωρίς όμως να αναστείλουν τις εχθροπραξίες. Επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας ήταν ο ίδιος ο πρωθυπουργός της χώρας Ελευθέριος

¹⁶ Οι δύο Μεραρχίες συγκρότησαν τμήμα Στρατιάς υπό τον Διοικητή της IV Μεραρχίας Υποστράτηγο Μοσχόπουλο Κων/νο.

¹⁷ Το τμήμα Στρατιάς του Υποστράτηγου Μοσχόπουλου Κωνσταντίνου αποτελούνταν από τις II και IV Μεραρχίες.

¹⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, «Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων, 1912-1913», Αθήνα, 1987, σελ. 239-242.

¹⁹ Εκθέσεις πεπραγμένων της Υγειονομικής υπηρεσίας κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους και εκ της εκδόσεως «Αγώνες και Νεκροί 1830-1930» τόμος Α΄ της ΓΕΣ/ΔΙΣ.

²⁰ «Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια», τόμος Β΄, σελ. 315.

Βενιζέλος. Τα υπόλοιπα μέλη της ελληνικής αντιπροσωπείας ήταν οι πρεσβευτές Δημήτριος Πανάς και Νικόλαος Πολίτης και οι Λοχαγοί Πυροβολικού Αθανάσιος Εξαδάκτυλος και Κωνσταντίνος Πάλλης. Στην πρώτη συνεδρίαση στις 17 Ιουλίου 1913, αποφασίστηκε πενθήμερη αναστολή των εχθροπραξιών και χάραξη γραμμής διαχωρίσεως μεταξύ των αντίπαλων στρατευμάτων. Στις 25 του ίδιου μήνα η ανακωχή παρατάθηκε επ' αόριστον²¹.

Αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων ήταν η υπογραφή της Συνθήκης της Ειρήνης του Βουκουρεστίου μεταξύ της Ελλάδας, Σερβίας, Ρουμανίας και Μαυροβουνίου αφ' ενός και της Βουλγαρίας αφ' ετέρου.

Συνθήκη Βουκουρεστίου (28 Αυγούστου 1913)

Οι διαπραγματεύσεις για τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου διήρκησαν περίπου 10 ημέρες. Στις 25 Ιουλίου μονογραφήθηκε η Συνθήκη, η οποία υπογράφηκε επίσημα στις 28 του ίδιου μήνα από τις αντιπροσωπείες των χωρών μετά από πολλές διπλωματικές ζυμώσεις. Στις 30 Ιουλίου, επίσης, στο Βουκουρέστι, υπογράφηκε μεταξύ Ελλάδας, Σερβίας, Ρουμανίας και Μαυροβουνίου πρωτόκολλο αμοιβαίας μεταξύ τους αλληλεγγύης, στρατιωτικής και διπλωματικής υποστήριξης σε περίπτωση που η Βουλγαρία δεν πειθαρχούσε στην εφαρμογή των όρων της Συνθήκης. Με τη Συνθήκη αυτή τερματιζόταν ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος, αναθεωρούνταν οι όροι της Συνθήκης του Λονδίνου (17 Μαΐου 1913), ανακατανέμονταν τα εδάφη μεταξύ των βαλκανικών κρατών και καθορίζονταν τα σύνορα της Βουλγαρίας

με την Ελλάδα, τη Σερβία και τη Ρουμανία. Τα σύνορα της Βουλγαρίας με την Τουρκία καθορίστηκαν με τη Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης (16 Σεπτεμβρίου 1913).

Στο Βουκουρέστι η ελληνική αντιπροσωπεία συνάντησε σφοδρή αντίσταση στο εδαφικό θέμα και ο Έλληνας Πρωθυπουργός ενημέρωσε το Βασιλιά, ότι δεν ήταν δυνατή η ικανοποίηση του ελληνικού αιτήματος για τη χάραξη των συνόρων πέρα από τον Νέστο ποταμό. Παράλληλα, η Αυστροουγγαρία επέμενε να επιδικαστεί η Καβάλα στη Βουλγαρία. Ούτε η νίκη στο πεδίο της μάχης, ούτε ο εθνολογικός χαρακτήρας της περιοχής, αδιαμφισβήτητα ελληνικός, ήταν αρκετός για να καταστήσει αυτοδίκαιη την παραχώρηση της Καβάλας και της Ανατολικής Μακεδονίας στην Ελλάδα. Η ελληνική αντιπροσωπεία ήταν ιδιαίτερα αρνητική στη θέση αυτή. Με κατάλληλους χειρισμούς προσπάθησε και τελικά κατάφερε την υποστήριξη της Γαλλίας και της Γερμανίας σε πρώτη φάση και αργότερα και της Ιταλίας.

Στις 24 Ιουλίου, η σερβική αντιπροσωπεία, μετά από δύο άκαρπες συνεδριάσεις, γνωστοποίησε τελικά ότι επήλθε συμφωνία μεταξύ Βουλγαρίας και Σερβίας, σχετικά με το θέμα χάραξης συνόρων μεταξύ των δύο κρατών. Η Σερβία ελάμβανε τη Βόρεια Μακεδονία έως τη Ραντοβίτσα και τη Στρώμιτσα με το Μοναστήρι και το μεγαλύτερο τμήμα του Βαρδάρη²². Μετά από αυτή την εξέλιξη ο ρουμάνος αντιπρόσωπος πρότεινε να διακοπεί η συνεδρίαση και να συνεχιστούν οι συνομιλίες μόνο μεταξύ της ελληνι-

²¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ 1699β/Α, υπ' αριθ.1872, σελ. 1126.

²² ΓΕΣ/7°ΕΓ, «Διεθνείς Πολιτικές και Στρατιωτικές Συνθήκες-Συμφωνίες και Συμβάσεις», Αθήνα, 1980, σελ. 208.



κής και της βουλγαρικής αντιπροσωπείας. Κατά την ιδιαίτερη αυτή σύσκεψη, ο ρουμάνος Στρατηγός Κράνδα υπέδειξε ελαφρές τροποποιήσεις στη γραμμή του Νέστου, οι οποίες ικανοποιούσαν τις ελληνικές απαιτήσεις και συγχρόνως ήταν αποδεκτές από τη βουλγαρική πλευρά, με αποτέλεσμα να επέλθει συμφωνία και μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας.

Τα σύνορα μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας ακολουθούσαν την κορυφογραμμή του όρους Κερκίνη, συναντούσαν τον Στρυμόνα ποταμό στη συμβολή του με τον Μπίστριτσα και κατευθύνονταν, μέσω του υψώματος Περιβλεπτο - ύψωμα Πλάκες και του όρους Κουσλάρ, στις εκβολές του Νέστου ποταμού²³. Δηλαδή, περιερχόταν στη Βουλγαρία η Δυτική Θράκη και η περιοχή Μελένικο και Νευροκόπι, ενώ

ολόκληρος ο υπόλοιπος χώρος που είχε απελευθερωθεί από τον ελληνικό στρατό παρέμενε τελικά στην Ελλάδα. Στην Ελλάδα, επιπλέον, περιερχόταν και η Κρήτη, η οποία είχε παραχωρηθεί από την Τουρκία στους συμμάχους, (Συνθήκη Λονδίνου, 17 Μαΐου 1913), αφού η Βουλγαρία παραιτούνταν και τυπικά από κάθε αξίωσή της²⁴. Η Βουλγαρία υποχρεώθηκε να παραχωρήσει τη Δοβρουτσά στη Ρουμανία, να επιστρέψει την Αδριανούπολη και τις Σαράντα Εκκλησίες στην Τουρκία και να αποδεχτεί τις συνοριακές απαιτήσεις της Σερβίας.



²³ Άρθρο 5 της Συνθήκης του Βουκουρεστίου.

²⁴ Η επιτυχία της ελληνικής αντιπροσωπείας ήταν σημαντική, γι' αυτό ο αρχιστράτηγος Βασιλιάς του απένειμε τον «Μεγαλόσταυρο του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος».

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ - ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος κηρύχθηκε από τη Βουλγαρία με σκοπό να αποσπάσει από τους πρώην συμμάχους της τα περισσότερα και ζωτικότερα εδάφη που είχαν κατακτήσει στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Η δυσμενής για τη Βουλγαρία έκβαση του πολέμου ήταν το αποτέλεσμα της αδιαλλαξίας και της επεκτατικής πολιτικής της βουλγαρικής κυβέρνησης απέναντι στους πρώην συμμάχους της, αλλά και της εσφαλμένης εκτίμησής της για την μαχητική ισχύ των στρατών τους. Οι Βούλγαροι υποτίμησαν τους αντιπάλους τους, δεν εκτίμησαν από την αρχή όλες τις παραμέτρους του πολέμου, γι' αυτό και δεν προπαρασκευάστηκαν με την απαραίτητη σοβαρότητα. Τα βασικά αυτά σφάλματα επέδρασαν καταλυτικά στη δυσμενή εξέλιξη των επιχειρήσεων και οδήγησαν τη Βουλγαρία στην ήττα.

Με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου και της Κωνσταντινούπολης η Βουλγαρία θα αναγκαστεί να εγκαταλείψει το όραμα της δημιουργίας της «Μεγάλης Βουλγαρίας». Παρά ταύτα όμως η Βουλγαρία εξήλθε εκ των υπόψη Συνθηκών μεγαλύτερη και πολυπληθέστερη τόσο της Ελλάδας όσο και της Σερβίας²⁵.

Οι απώλειες του ελληνικού Στρατού στους δύο Βαλκανικούς Πολέμους ανήλθαν στις 42.502 αξιωματικούς και οπλίτες (νεκροί, τραυματίες και αγνοούμενοι), του Ναυτικού σε 29 αξιωματικούς και ναυτοδιόπους και του λόχου αεροπόρων σε 2, από την πτώση του αεροσκάφους. Οι παραπάνω όμως απώλειες δεν ήταν μάταιες. Η Ελλάδα εξήλθε από τους Βαλκανικούς πολέμους με την απελευθέρωση της Ηπείρου, της Μακε-

δονίας και της Κρήτης, με αυξημένο το στρατιωτικό της γόητρο και έχοντας πραγματοποιήσει ένα μεγάλο μέρος από τις εθνικές της διεκδικήσεις.

Με τους νικηφόρους πολέμους του 1912-1913 η έκταση του ελληνικού κράτους σχεδόν διπλασιάζεται: από 64.786 τετραγωνικά χιλιόμετρα αυξάνεται σε 108.606, συνακόλουθο είναι η αύξηση του πληθυσμού από 2.666.000 στα 4.363.000. Πέρα όμως από τα όποια εδαφικά ή πληθυσμιακά κέρδη, η Ελλάδα κέρδισε σε γόητρο. Οι νίκες του ελληνικού στρατού σε συνδυασμό με την αύξηση των δυνάμεών του μετέτρεψαν το ελληνικό κράτος σε υπολογίσιμο παράγοντα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Η προσάρτηση των νέων εδαφών, αφενός της Νότιας Μακεδονίας στην οποία υπήρχαν μεγάλα αστικά κέντρα με αναπτυγμένες βιομηχανίες όπως η Θεσσαλονίκη, η Βέροια, η Νάουσα, η Έδεσσα, η Καβάλα και αφετέρου των μεγάλων νησιών του Αιγαίου που πρόσθεσαν τα προϊόντα τους στη γενική παραγωγή του κράτους, όπως η Θάσος και η Μυτιλήνη το λάδι και η Χίος την μαστίχα, ενίσχυσαν την οικονομία του κράτους. Έτσι, η επέκταση των ορίων της χώρας επέδρασε θετικά και στην οικονομία της, γιατί με την πάροδο του χρόνου έγινε ευρωστότερη λόγω της σημαντικής ενισχύσεως από νέες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Απόρροια της συγκεκριμένης τόνωσης της οικονομίας ήταν οι ευνοϊκές και άμεσες επιπτώσεις στο βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων, το οποίο άρχιζε πλέον να παρουσιάζει αισθητή βελτίωση.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι άλλαξαν ριζικά τον πολιτικό χάρτη της χερσονήσου.

²⁵ ΓΕΣ/7°ΕΓ, «Διεθνείς Πολιτικές και Στρατιωτικές Συνθήκες - Συμφωνίες και Συμβάσεις», Αθήνα, 1980, σελ. 209.

Και αυτό ήταν φυσικό, έπειτα από μια πλήρη ανατροπή που σάρωσε οριστικά την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία είχε επιβληθεί στην περιοχή από τον 15^ο αιώνα και προκάλεσε τη σημαντική επέκταση των ελεύθερων ήδη κρατών και τη δημιουργία νέων. Οι πόλεμοι αυτοί θα αφήσουν βαθιά ίχνη στις Βαλκανικές χώρες. Γεγονός που είναι ιδιαίτερα έκδηλο στην περίπτωση της Βουλγαρίας που

βγήκε ηττημένη από τον Β΄ Βαλκανικό πόλεμο, καθώς και στην περίπτωση της Τουρκίας που υπήρξε ο μεγάλος χαμένος. Η βαθιά δυσαρέσκεια που δοκίμασαν οι δύο αυτές χώρες θα τις οδηγήσει λίγο αργότερα, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στην πλευρά των κεντρικών Δυνάμεων Γερμανίας και Αυστροουγγαρίας στην επιθυμία τους να πετύχουν εκδίκηση αλλά και ικανοποίηση στις διεκδικήσεις τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ☞ ΓΕΣ/ΔΙΣ, «*Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*», Αθήνα, 1987.
- ☞ ΓΕΣ/ΔΙΣ, «*Ο Ελληνικός Στρατός Κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913*», τόμος Γ΄, Αθήνα, 1992.
- ☞ ΔΙΣ/ΓΕΣ, «*Αγώνες και Νεκροί 1830-1930*», Αθήνα 1930.
- ☞ ΔΙΣ/ΓΕΣ, «*Ιστορία του Ελληνικού Στρατού 1821-1997*», Αθήνα 1997.
- ☞ ΓΕΣ/7^ο ΕΓ, «*Διεθνείς Πολιτικές και Στρατιωτικές Συνθήκες-Συμφωνίες και Συμβάσεις*», Αθήνα, 1980.
- ☞ Purnell, «*Ιστορία του 20^{ου} Αιώνα*», τόμος Α΄, Χρυσός Τύπος, Αθήνα 1968.
- ☞ «*Εκθεσις της Πολεμικής Ιστορίας των Ελλήνων*», τόμος Β΄, Εκδοτική Ελλάδος, Αθήνα, 1975.
- ☞ «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*», τόμος ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977.
- ☞ «*Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*», Εκδόσεις «Ορίζων», Αθήνα, 1996.
- ☞ Απόστολος Βακαλόπουλος, «*Νέα Ελληνική Ιστορία*», Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1996.
- ☞ Γεώργιος Φωτόπουλος, «*Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-13*», ΓΕΣ/7^ο ΕΓ, Αθήνα, 2002.
- ☞ «*Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*», τόμος Β΄, Αθήνα.
- ☞ Παντελής Καρύκας, «*Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-13*», Πολεμικές Μονογραφίες, Αθήνα, 2003.
- ☞ «*Ελληνικοί Πόλεμοι, 20^{ος} Αιώνας*», εκδόσεις περιοδικού «*Πόλεμος και Ιστορία*», Αθήνα.
- ☞ ΔΙΣ/ΓΕΣ, Πολεμική Έκθεση, «*Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους*», ΓΕΣ, Αθήνα, 1932.
- ☞ ΔΙΣ/ΓΕΣ, Αρχείο Βαλκανικών Πολέμων, Φ1601 - 1701.
- ☞ ΔΙΣ/ΓΕΣ, Αρχείο Ιστορίες Μονάδων, Ιστορία Ι Μερραρχίας.
- ☞ ΔΙΣ/ΓΕΣ, Αρχείο Ιστορίες Μονάδων, Ιστορία ΙΙ Μερραρχίας.
- ☞ ΔΙΣ/ΓΕΣ, Αρχείο Ιστορίες Μονάδων, Ιστορία ΙΙΙ Μερραρχίας.
- ☞ ΔΙΣ/ΓΕΣ, Αρχείο Ιστορίες Μονάδων, Ιστορία ΙV Μερραρχίας.
- ☞ ΔΙΣ/ΓΕΣ, Αρχείο Ιστορίες Μονάδων, Ιστορία V Μερραρχίας.
- ☞ ΔΙΣ/ΓΕΣ, Αρχείο Ιστορίες Μονάδων, Ιστορία VI Μερραρχίας.
- ☞ ΔΙΣ/ΓΕΣ, Αρχείο Ιστορίες Μονάδων, Ιστορία VII Μερραρχίας.
- ☞ ΔΙΣ/ΓΕΣ, Αρχείο Ιστορίες Μονάδων, Ιστορία VIII Μερραρχίας.
- ☞ ΔΙΣ/ΓΕΣ, Αρχείο Ιστορίες Μονάδων, Ιστορία X Μερραρχίας.